

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-3-24-30>

І. Л. Желтобрюх, кандидат юридичних наук, здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС У СУЧАСНІЙ ДОКТРИНІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ЯК СФЕРА ОБ'ЄКТИВІЗАЦІЇ СТАТУСУ СТОРІН СУДОЧИНСТВА

У роботі розкрито загальні тенденції розвитку наукової думки про адміністративний процес, починаючи з 1991 року. Були виділені та охарактеризовані етапи розвитку наукової думки про адміністративний процес. Зазначється, що вивчення і знання історії розвитку наукової думки стосовно змісту та сторін адміністративного процесу дозволяє, по-перше, збагатити багаж знань дослідника про право та правові явища, по-друге, дотримуватись етичних правил у науці, згідно з якими чужі думки та висновки не можна видавати за свої особисті, навіть у тих випадках, коли дослідник, нехтуючи досягненнями минулих поколінь вчених, дійшов висновків самостійно (невігластво в науці), по-третє, попередити дослідника про те, що хтось із вчених цим хибним шляхом вже пройшов, а тому не слід повторювати його помилок. Робиться висновок, що розвиток наукової думки щодо адміністративного процесу за часів незалежності України можна поділити на два етапи: 1) до впровадження в Україні адміністративної юстиції (з 1991 по 2004 роки); 2) після впровадження адміністративної юстиції (з 2005 року по сьогодні). Перший етап характеризується тим, що велика кількість науковців продовжувала досліджувати адміністративний процес за допомогою наукових підходів та інструментарію, що сформувалися ще за часів Радянського Союзу. Разом з тим лише в поодиноких працях у вигляді прогнозів фрагментарно висвітлювалися питання адміністративно-процесуального статусу сторін. Другий етап характеризується тим, що, по-перше, за окремими науковими напрямками почали досліджуватися проблеми управлінського (неконфліктного, неюрисдикційного), деліктного та судового адміністративного процесів, по-друге, відбувся поступовий розподіл адміністративних матеріальних, процедурних та процесуальних норм, що дало можливість адміністративний процес пов'язувати винятково із правосуддям, яке здійснюється адміністративними судами, а адміністративну процедуру – з правотворчою і правозастосовною діяльністю органів публічної адміністрації, по-третє, набули розвитку дослідження адміністративно-процесуального статусу учасників адміністративного судочинства та дослідження особливостей реалізації процесуальних прав і обов'язків учасниками адміністративного судочинства, в тому числі сторонами адміністративного процесу.

Ключові слова: історія розвитку наукової думки, адміністративний процес, адміністративне судочинство, сторони адміністративного процесу.

I. L. Zheltobruh. Administrative procedure in the modern doctrine of administrative law as a sphere of objectivization of the status of parties of legal proceedings

The paper describes the general tendencies of the development of scientific opinion about the administrative process since 1991. The stages of development of scientific thought about the administrative process were identified and characterized. It is noted that the study and knowledge of the history of scientific thought regarding the content and sides of the administrative process allows, first, to enrich the luggage of the researcher's knowledge of law and legal phenomena, secondly, to observe ethical rules in science, according to which other people's opinions and conclusions are not can be considered as personal, even in cases where a researcher neglecting the achievements of past generations of scientists concluded independently (ignorance in science), third, to warn the researcher; however, that one of the scientists has already gone through this wrong path, so you should not repeat his mistakes. It is concluded that the development of scientific opinion on the administra-

© І. Л. Желтобрюх, 2019

tive process during the independence of Ukraine can be divided into two stages: 1) before the introduction of administrative justice in Ukraine (1991 to 2004); 2) after the introduction of administrative justice (from 2005 to the present). The first stage was characterized by the fact that a large number of scientists continued to study the administrative process with the help of scientific approaches and tools that had been developed since the Soviet Union. At the same time, the issues of administrative and procedural status of the parties were covered only in solitary works in the form of forecasts and fragmentary. The second stage is characterized by the fact that, firstly, the problems of management (non-conflict, non-jurisdictional), tort and judicial administrative processes began to be investigated in separate scientific directions, and secondly, there was a gradual distribution of administrative material, procedural and procedural possibilities, to associate the process exclusively with justice, which is carried out by administrative courts, and the administrative procedure – with the law-making and enforcement activities of public bodies administrations, thirdly, have acquired the development of research into the administrative and procedural status of participants in administrative proceedings and the study of the peculiarities of the implementation of procedural rights and obligations by participants of administrative proceedings, including the parties to the administrative process.

Key words: history of scientific thought development, administrative process, administrative justice, parties to administrative process.

Постановка проблеми. Вивчення і знання історії розвитку людства та держави застерігає суб'єкта цих знань від повторення помилок, які вже колись кимось були зроблені, вивчення ж і знання історії розвитку наукової думки стосовно змісту та сторін адміністративного процесу дозволяє, по-перше, збагатити багаж знань дослідника про право та правові явища, по-друге, дотримуватись етичних правил у науці, згідно з якими чужі думки та висновки не можна видавати за свої особисті, навіть у тих випадках, коли дослідник, нехтуючи досягненнями минулих поколінь вчених, дійшов висновків самостійно (невігластво в науці), по-третє, попередити дослідника про те, що хтось із вчених цим хибним шляхом вже пройшов, а тому не слід повторювати його помилок.

Іноді неможливо зробити всебічний аналіз правового явища без звернення та врахування думок, які були висловлені науковцями десять, п'ятдесят чи сто років тому. Справжній науковець це людина, яка поєднує в собі системні знання про право в минулому, сьогодні та в майбутньому, а тому звернення до наукової спадщини є атрибутом будь-якої науково-дослідної праці, в тому числі присвяченої проблемам правового статусу сторін в адміністративному процесі.

Зазначене зумовлює необхідність аналізу наукових джерел, які були, по-перше, написані за часи незалежності України, по-друге, присвячені адміністративному процесу та сторонам адміністративного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку наукової думки в Україні щодо змісту адміністративного процесу, його учасників та адміністративно-процесуальної правосуб'єктності досліджувалася в працях О.М. Бандурки, В.М. Бевзенка, Т.О. Гуржій, Є.Ф. Демського, І.О. Картузової, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, А.Ю. Осадчого, М.М. Тищенка та багатьох інших вітчизняних науковців.

Разом з тим наявність у сучасній доктрині адміністративного права різних концепцій адміністративного процесу негативно позначається на розвитку адміністративного процесуального законодавства України та визначенні змісту адміністративно-процесуальної правосуб'єктності сторін у адміністративному судочинстві.

Мета статті – розкрити загальні тенденції розвитку наукової думки про адміністративний процес, починаючи з 1991 року. Для досягнення поставленої мети варто розв'язати такі завдання:

1. Дослідити загальні тенденції розвитку наукової думки про адміністративний процес, починаючи з 1991 року.

2. Виділити етапи розвитку наукової думки про адміністративний процес та надати їм загальну характеристику.

Виклад основного матеріалу дослідження. З 1991 року, а саме з моменту проголошення незалежності України, в нашій державі бурхливо почали розвиватися адміністративні правовідносини організаційного характеру, що позитивно вплинуло на розвиток наукової думки про адміністративний процес. Зокрема, прийнятий у 2005 році КАСУ взагалі став каталізатором досліджень: адміністративного судочинства як однієї із форм юридичного процесу; адміністративної процедури та її співвідношення з адміністративним процесом; процесуальних форм адміністративного судочинства тощо. Цей період можна розділити на два етапи – до та після впровадження в Україні адміністративної юстиції.

Перший етап (з 1991 по 2004 роки) характеризується тим, що велика кількість науковців спробувала продовжити життя багатьох концепцій адміністративного процесу, які виникли в межах радянського адміністративного права, але з урахуванням нових умов як у сфері суспільного життя, так і у сфері державотворення.

В цьому сенсі слід згадати монографію В.М. Протасова «Основи загальноправової процесуальної теорії» [1]. Ця робота була написана на межі розпаду Радянського Союзу (у 1991 році), а тому автор є яскравим представником так званого перехідного періоду, коли вже не було суттєвих обмежень у світоглядній сфері, але мислення продовжувало функціонувати з огляду на старі догми і установки, що сформувалися в рамках радянської правової науки. Водночас монографія представляла собою поглиблений аналіз проблем процесуальної теорії і стала своєрідним «букварем» для здобувачів вищої освіти ступеня доктора наук. У своїй монографії В.М. Протасов обґрунтовує точку зору, згідно з якою юридичний процес є різновидом правової процедури. Тобто правовідносини та правові норми вчений за змістом поділяє на дві групи – матеріальні (не мають організаційний характер) і процедурні (мають організаційний характер). Серед групи процедурних правовідносин та правових норм В.М. Протасов виділяє відокремлену групу процесуальних правовідносин і норм. Критерієм же такого поділу є правоохоронні відносини та правоохоронна діяльність. Тобто саме правоохоронні відносини та правоохоронна діяльність складають зміст процесуальних відносин та процесуальної діяльності.

По-перше, ми переконані в тому, що вже давно назріла необхідність перегляду в рамках теорії права класифікації правовідносин і правових норм на два види – матеріальні та процесуальні. Вона не відповідає реаліям сьогодення, тим більше, не може використовуватись як методологічна основа в рамках адміністративного права. Водночас ми не можемо погодитись і з підходом, що пропонує В.М. Протасов, адже він теж виділяє два види правовідносин і правових норм, але замість «процесуальних» пропонує виділяти групу «процедурних» правовідносин та правових норм. Впевнені, що є теоретичне підґрунтя для виділення за змістом і цільовим призначенням трьох груп адміністративних правовідносин та правових норм: 1) матеріальні; 2) процедурні; 3) процесуальні. Наприклад, матеріальні норми є статичними нормами, а тому закріплюють систему прав і обов'язків приватних осіб як суб'єктів адміністративного права, повноваження суб'єктів публічної адміністрації, систему органів виконавчої влади тощо. Процедурні норми є організаційними (динамічними) нормами, які закріплюють порядок реалізації суб'єктами публічного адміністрування (органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування) повноважень правотворчого та правозастосовного характеру. Процесуальні норми є організаційними (динамічними) нормами, які закріплюють порядок розгляду адміністративними судами спорів, що виникають в публічно-правовій сфері.

По-друге, «правоохоронні відносини» та «правоохоронна діяльність» не можуть виступати ефективним критерієм розподілу адміністративних процесуальних та процедурних норм. «Правоохоронна діяльність» як термін не має чіткого змістовного визначення.

О.В. Фатхутдінова в своїй кандидатській дисертації «Теоретико-правові проблеми юридичного процесу» продовжила розвивати концепцію «широкого розуміння юридичного процесу» (2000 р.), згідно з якою будь-яка правова процедура є елементом структури юридичного процесу [2]. Такий підхід приводив до того, що серед учасників процесуальних відносин взагалі та адміністративно-процесуальних відносин зокрема можна було виділити не тільки суд, сторони провадження, спеціаліста, експерта тощо, а й, наприклад, юридичну особу, яка звернулася до органів публічної адміністрації для отримання ліцензії на здійснення банківської діяльності.

Обов'язково слід згадати праці М.М. Тищенка, який у 1998 році публікує монографію «Громадянин в адміністративному процесі» [3], а у 2001 році у співавторстві з О.М. Бандуркою – монографію «Адміністративний процес» [4]. М.М. Тищенко є яскравим представником широкого розуміння адміністративного процесу, а тому він поділяв провадження як елемент структури адміністративного процесу на два види – юрисдикційні і неюрисдикційні провадження [4, с. 19–20].

У 2003 році вийшла у світ монографія В.Г. Перепелюка «Адміністративний процес. Загальна частина» [5]. Автор зосередився на обґрунтуванні змісту управлінського процесу, характеристик його суб'єктів, розкритті особливостей адміністративно-процесуальних відносин та аналізі структури проваджень, що складають адміністративний управлінський процес. В той же час, на нашу думку, праця В.Г. Перепелюка мала і певні недоліки. По-перше, автор уникнув дискусії, яка точилася у той час у науковій літературі стосовно змісту юридичного процесу, одразу ж заявивши про те, що правозастосовна діяльність є тим головним і єдиним критерієм, який дозволяє розмежувати юридичний процес і інші організаційні форми діяльності, що існують в у сфері державного управління [5, с. 5–14], по-друге, до адміністративного управлінського процесу автор відносить провадження у справах про адміністративні правопорушення, про що свідчить розділ, присвячений адміністративному доказуванню та доказам в адміністративному процесі [5, с. 204–228], по-третє, В.Г. Перепелюк є одним із останніх науковців, які в межах адміністративного права продовжували характеризувати адміністративний процес шляхом використання терміну «державне управління» [5, с. 36–82].

У 2003 році була надрукована монографія В.С. Стефанюка «Судовий адміністративний процес» [6]. Автор, визнаючи поділ юридичного процесу на два види – управлінський і судовий, зосередився на характеристиці тоді ще неіснуючого судового адміністративного процесу. Він сам відмічає: «Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що <...> подано детальний теоретичний огляд проблем поняття і складників судового адміністративного процесу, ґрунтуючись на нормативно-правових реаліях України та ряду інших зарубіжних країн з одночасним прогнозуванням розвитку таких реалій» [6, с. 10]. Положення монографії були корисні насамперед для розвитку національного законодавства, адже нагадували текст законопроектів. У науковому ж сенсі монографія не вирішувала жодної теоретичної проблеми та не пропонувала ніяких принципово нових наукових підходів у окресленій сфері. Наприклад, у параграфі 6.1 «Право на звернення до адміністративного суду та порушення справи» В.С. Стефанюк не робить жодного посилання на наукові джерела, а лише посилається на положення проекту Адміністративно-процесуального кодексу, розробленого В.В. Сунцовим і їм самим [6, с. 261–268].

У 2003 році також з'явилися перші комплексні публікації щодо розуміння адміністративної процедури та стосовно її співвідношення з поняттям «адміністративний процес». Так, В.П. Тимошук у монографії «Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України», посилаючись на досвід країн світу, доводив необхідність правової регламентації діяльності органів державної влади та місцевого самоуправління з чітким виділенням у цій сфері адміністративних процедур [7]. Ця праця, до речі, стала одним із факторів, які активізували в подальшому діяльність законодавця з питань розробки Адміні-

стративно-процедурного кодексу України. На жаль, і сьогодні це питання в правотворчій сфері остаточно не вирішене.

Другий етап (з 2005 року по сьогодні) розвитку наукової думки в незалежній Україні характеризується тим, що, окрім дослідження загальних проблеми адміністративного процесу як виду юридичного процесу, більш предметно почали досліджуватися адміністративне судочинство та процесуальні відносини, що складаються в рамках адміністративного судочинства.

Питанням адміністративного процесу, починаючи з 2005 року, присвячено велику кількість дисертацій, монографій, наукових статей, підручників та навчальних посібників. Не будемо всі їх характеризувати, адже в цьому немає потреби. Хочемо зупинитися лише на знакових працях, які мають високий рівень теоретичного підґрунтя та можуть вплинути на розвиток науки адміністративного процесуального права України.

В цьому сенсі обов'язково слід згадати праці О.В. Кузьменко, а саме її докторську дисертацію «Адміністративний процес у парадигмі права» [8] та монографію «Теоретичні засади адміністративного процесу» (2005) [9]. Автор, по-перше, дотримувалась широкого розуміння адміністративного процесу, а саме визначала адміністративний процес як урегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на реалізацію норм відповідних матеріальних галузей права в ході розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ [8, с. 349], по-друге, розглядала адміністративну процедуру лише як прояв процесуальної форми адміністративного процесу, що, правда, сам термін «процесуальна форма» не використовувався, але використані О.В. Кузьменко підходи до визначення поняття «адміністративна процедура» дають підставу нам самостійно зробити такий висновок [8, с. 181].

Ґрунтовними працями з питань співвідношення понять «адміністративний процес» і «адміністративна процедура» є монографія О.І. Миколенка «Теорія адміністративного процедурного права» [10] та його дисертація «Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України» [11]. Автор, частково продовжуючи думки В.М. Протасова, стверджує, що правовідносини та правові норми за змістом слід поділяти на два види – матеріальні та процедурні. Своєю чергою процедурні правовідносини та правові норми за рівнем правової регламентації О.І. Миколенко поділяє на дві групи – організаційні та процесуальні. Таким чином, автор аргументує думку, згідно з якою адміністративний процес є лише видом більш загального поняття – «адміністративна процедура». Важко погодитись з О.І. Миколенком в тому, що поняттям «адміністративний процес» він намагається охопити не тільки адміністративне судочинство, а й провадження у справах про адміністративні правопорушення, а також дисциплінарне та контрольне провадження, якщо законодавець більш детально їх регламентує [10, с. 171–172]. В такому випадку виходимо з того, що винятково правосуддя має таку форму реалізації, як юридичний процес, тоді як законотворчість та публічне адміністрування реалізуються через чисельні правові процедури, які передбачені чинним законодавством.

Поступово в наукових працях сформувалося три напрями досліджень адміністративного процесу: 1) проблеми управлінського адміністративного процесу (наприклад, Я.Л. Іваненко) [12]; 2) проблеми адміністративно-деліктного процесу (наприклад, О.В. Аніна) [13]; 3) проблеми судового адміністративного процесу (наприклад, В.С. Заяць) [14].

Зрозуміло, що кожен з окреслених вище напрямів характеризував і характеризує адміністративний процес по-своєму. В таких працях суттєво різняться між собою зміст процесуальних відносин, а також ознаки, суб'єкти і структура управлінського, деліктного і судового адміністративних процесів.

У навчально-методичній літературі з адміністративного процесуального права теж спостерігається розлад думок, концепцій і підходів. Наприклад, О.І. Миколенко у навчальному

посібнику «Адміністративний процес та адміністративна відповідальність в Україні» дає широке трактування адміністративного процесу, пов'язуючи його із правозастосовною діяльністю органів публічної адміністрації стосовно розгляду індивідуально-конкретних справ [15, с. 87]. Схожу позицію (з певними відмінностями) висловлює О.В. Кузьменко і Т.О. Гуржій у підручнику «Адміністративно-процесуальне право України» [16] та Е.Ф. Демський у навчальному посібнику «Адміністративне процесуальне право України» [17].

На противагу їм, починаючи з 2007 року, більш наполегливо свою точку зору щодо адміністративного процесу в навчально-методичній літературі почали висловлювати представники вузького (традиційного) розуміння юридичного процесу. Наприклад, А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко та Р.С. Мельник запропонували розмежувати між собою адміністративну процедуру та адміністративний процес залежно від суб'єкта, що здійснює правозастосовну діяльність. У зв'язку з цим правозастосовна діяльність, на їх думку, в адміністративному праві реалізується, по-перше, через адміністративну процедуру (така діяльність реалізується органами виконавчої влади та місцевого самоврядування) і через адміністративний процес (така діяльність реалізується винятково судом в рамках адміністративного судочинства) [18, с. 45–56]. Таку ж концепцію юридичного процесу висвітлюють у своєму підручнику з адміністративного процесуального права України С.В. Ківалов, І.О. Картузова і А.Ю. Осадчий. Вчені підкреслюють: «Як бачимо, адміністративний процес (адміністративне судочинство) виступає як процесуальний складник адміністративної юстиції» [19, с. 13]. До того ж паралельно з цим почали з'являтися в Україні навчально-методичні джерела, які присвячені адміністративному процедурному праву, в яких теж обґрунтовується думка доцільності розмежування адміністративного процесу і процедури залежно від суб'єкта правозастосовної діяльності, наголошуючи на тому, що «адміністративний процес як порядок діяльності адміністративних судів опосередковує здійснення судової влади – правосуддя в адміністративних справах, тоді як адміністративні процедури є порядком здійснення публічного управління» [20, с. 22].

Висновки та перспективи подальших розвідок. За результатами проведеного аналізу можна зробити такі висновки.

Розвиток наукової думки щодо адміністративного процесу за часів незалежності України можна поділити на два етапи: 1) до впровадження в Україні адміністративної юстиції (з 1991 по 2004 роки); 2) після впровадження адміністративної юстиції (з 2005 року по сьогодні).

Перший етап (з 1991 по 2004 роки) характеризується тим, що велика кількість науковців продовжувала досліджувати адміністративний процес за допомогою наукових підходів та інструментарію, які сформувалися ще за часів Радянського Союзу, а тому продовжили розвиватись концепція широкого розуміння адміністративного процесу, юрисдикційна та управлінська концепції адміністративного процесу. Разом з тим лише в поодиноких працях у вигляді прогнозів фрагментарно висвітлювалися питання адміністративно-процесуального статусу сторін.

Другий етап (з 2004 року по сьогодні) характеризується тим, що, по-перше, за окремими науковими напрямами почали досліджуватися проблеми управлінського (неконфліктного, неюрисдикційного), деліктного та судового адміністративного процесів, по-друге, відбувся поступовий розподіл адміністративних матеріальних, процедурних та процесуальних норм, що дало можливість адміністративний процес пов'язувати винятково із правосуддям, яке здійснюється адміністративними судами, а адміністративну процедуру – з правотворчою і правозастосовною діяльністю органів публічної адміністрації, по-третє, набули розвитку дослідження адміністративно-процесуального статусу учасників адміністративного судочинства та дослідження особливостей реалізації процесуальних прав і обов'язків учасниками адміністративного судочинства, в тому числі сторонами адміністративного процесу.

Список використаних джерел:

1. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории : монографія. Москва : Юридическая литература, 1991. 144 с.
2. Фатхутдінова О.В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2000. 166 с.
3. Тищенко Н.М. Гражданин в административном процессе. Харьков : Право, 1998. 192 с.
4. Бандурка О.М., Тищенко М.М. Адміністративний процес : підручник [для вищих навч. закл]. Київ : Літера ЛТД, 2001. 336 с. (рос. мовою).
5. Перепелюк В.Г. Адміністративний процес. Загальна частина : навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2003. 367 с.
6. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес : монографія / В.С. Стефанюк. Харків : Консум, 2003. 464 с.
7. Тимошук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / [автор-упорядник В.П. Тимошук]. Київ : Факт, 2003. 496 с.
8. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права : дис. ... доктор. юрид. наук : 12.00.07 ; Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2006. 401 с.
9. Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу : монографія. Київ : Атіка, 2005. 352 с.
10. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків : Бурун Книга, 2010. 336 с.
11. Миколенко О.І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України : дис. ...док-ра юрид. наук : 12.00.07. Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2011. 444 с.
12. Іваненко Я.Л. Адміністративні неюрисдикційні провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. Київ, 2011. 213 с.
13. Аніна О.В. Іноземці та особи без громадянства в адміністративно-деліктному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Державний науково-дослідний інститут МВС України. Київ, 2012. 211 с.
14. Заяць В.С. Правове регулювання участі представника у судовому адміністративному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Національний університет державної податкової служби України. Ірпінь, 2011. 221 с.
15. Миколенко О.І. Адміністративний процес і адміністративна відповідальність : навчальний посібник. Харків : Одісей, 2010. 368 с.
16. Кузьменко О.В., Гуржій Т.О. Адміністративно-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. О.В. Кузьменко. Київ : Атака, 2007. 416 с.
17. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
18. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
19. Ківалов С.В., Каргузова І.О., Осадчий А.Ю. Курс адміністративного процесуального права України. Загальна частина : підручник. Одеса : Фенікс, 2014. 342 с.
20. Каргузова І.О., Осадчий А.Ю. Адміністративне-процедурне право : навчально-методичний посібник. Одеса : Юридична література, 2008. 288 с.